

Testimonio litterarum

TANULMÁNYOK JAKÓ ZSIGMOND TISZTELETÉRE

Dáné Veronka
Lupescuné Makó Mária
Sipos Gábor
szerkesztésében

Kolozsvár

2 0 1 6

© SZERZŐK, 2016

FOTÓ © BAKOS ÁGNES – TIHANYI BENCE (BORÍTÓ) ¶ © MTI FOTÓ/NÁNDORFI MÁTÉ (5. OLDAL)

A BORÍTÓN: KENDŐS NŐI FEJ, 1410–1420-AS ÉVEK, BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ¶ FOTÓ: BAKOS
ÁGNES – TIHANYI BENCE ¶ KÖSZÖNJÜK A BTM MUNKATÁRSAINAK A REPRODUKCIÓ HASZNÁLATÁHOZ
NYÚJTOTT SEGÍTSÉGÉT

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Testimonio litterarum : Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére /ed.:

Dáné Veronka, L. Makó Mária, Sipos Gábor.

– Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

ISBN 978-606-739-054-4

I. Dáné, Veronka (ed.)

II. Makó, Mária (ed.)

III. Sipos, Gábor (ed.)

o82.2

A kolozsvári domonkos kolostor alapítása és korai története*

„... a domonkos kolostorok történetében
a városok története is tükröződik.”

*H. Gyürki Katalin*¹

A domonkosok Kolozsvár középkori történetében több szempontból is igen fontos szerepet játszottak. Nemcsak összekapcsolják a város korai történetét a későközépkori városéval, hanem szinte az egész középkoron át egyfajta kizárólagossággal rendelkeztek a koldulórendek között. A ferencesek alig a 15. század végén jelentek meg, néhány évtizeddel később pedig már minden szerzetesi közösség arra volt kényszerítve, hogy elhagyja a várost. A domonkos kolostor közel két évszázadig képezte Kolozsvár vallásos életének egyik meghatározó pólusát. Végigkísérte a város középkori történetét az első plébániatemplom kérdésétől egészen a reformációig.

A kolostor alapítása a városi hagyományban és a történeti kutatásban

Kolozsvár jelenlegi ferences kolostora a középkorban a domonkosok otthona volt, ők alapították és működtették egészen a 16. század közepéig. A város legrégebbi fertályában, az Óvár központjában elhelyezkedő kolostor helyén azonban, úgy tűnik, egy még korábbi egyházi létesítmény működött, amely a város középkori kezdeteivel egykorú. Legalábbis a kolozsváriak körében évszázadokon keresztül élt a korai templom alapításával kapcsolatos hagyomány, amelyet a 18. században szerencsés módon írott formában is rögzítettek. Az 1734-ben összeállított városleírás részletesen foglal-

* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *H. Gyürki Katalin: Domonkos kolostorok – várostörténet – régészet. Tanítvány 7. (2001: 2. sz.) 27.*

kozott a korai templom eredetének a kérdésével: „Az előbb leírt óvári templomot régén, még Claudius császár előtt alapították, vagyis abban az időben, amikor az Óvárt magát is a lakók kezdték benépesíteni. Akkor azonban a kereszténység e helyt még ismeretlen volt. Később a templom a régi várral együtt elpusztult, de a pogány Claudius császár alatt újjáépítették mindkettőt. Ettől fogva a pogányok birtokában volt egészen I. Béla magyar király idejéig, vagyis az 1059–1061. évekig. Béla alatt a magyarok ismét keresztényekké lettek. Hogy tehát a magyarok áttértek a keresztény vallásra, a templomot előbb a világi atyák bírták, az ő birtokukban is maradt egészen addig, míg a főt említett kápolna mellett a székesegyház föl nem épült. A világi atyák akkor ezeket a plébániaházzal együtt birtokba vették, az óvári templomot pedig Mikola Ferenc 1518-ban romjaiból újra fölrakatták a dominikánus atyáknak engedte át.”² Ebben a mondásban a minimális történelmi valóság sok téves adattal egészült ki, az azonban mindenképpen figyelemre méltó megállapítás, hogy a domonkosok a város egykori plébániatemplomát kapták meg, egy olyan templomot, amelyhez a város középkori kezdete fűződik.

A kolostor történetével behatóbban foglalkozó Eszterházy János, majd pedig a város monográfusa, Jakab Elek a 19. században már óvatosan bánt a helyi tradícióval, a gótikus templom helyén csupán egy „román ízlésű egyházat” feltételeztek.³ A korai plébániatemplommal kapcsolatos elképzeléseket végül egy 1959-ben tett váratlan felfedezés tűzte ismét napirendre. A templom felújításával kapcsolatos tervek elkészítéséhez a ferencesek Bágyuj Lajos építészrt kérték fel, aki többek között a templom építéstörténeti dokumentációját is elkészítette, és jelentést írt róla. Ebből kiderül, hogy a szentély alatti kriptában két korai falra és kő járólapokra bukkant. Az előkerült falakról azt feltételezte, hogy valamilyen egyenes záródású román kori templom szentélyének az emlékei, amely az 1260-as években épült, a burkolat pedig a 13. századi járósintre utal. Beszámolóját utólag nyomtatott formában is megjelentette, a Szent Mihály-templom szentélyének a falában ugyanakkor talált két 13. századi faragványt pedig szintén ebben a korai óvári templomban képzelte el.⁴ Szakmai körökben nem igazán fogadták el a 13. századi templom létezését, a népszerűsítő jellegű mun-

2 Kolozsvár leírása 1734-ből. *Descriptio civitatis Claudiopolis*. Ford. Márkus Albert. (Erdélyi Ritkaságok 18.) Kvár 1944. 13., 33–34.

3 *Jakab Elek*: Kolozsvár története. I–III. Buda–Bp. 1870–1888. I. 300.

4 *Benedek Fidél – Bágyuj Lajos*: A Kolozsvár–óvári templom. A kolozsvári Ferencrend műemléktemplomának építéstörténeti vizsgálata. Dész–Kvár 1959. (Kézirat a ferencesek kolozsvári rendházában); *Bágyuj Lajos*: A kolozsvári ferenc-rendi templom. In: *Korunk Évkönyv 1979*. Szerk. Herédi Gusztáv. Kvár 1978. 263–272.; kiadta ismét és rajzokkal kiegészítette Sas Péter. *Bágyuj Lajos*: Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973). Kvár 2012. 45–56. A két kőfaragványra vonatkozóan: *Lupescu Radu*: Kolozsvár korai történetének buktatói. EM 67. (2005: 3–4. sz.) 72–74.

kákban azonban mindmáig következetesen jelen van. Maga Bágyuj is utalt rá, hogy további régészeti ásatások fogják majd tisztázni a korai templom jellegét és építésének idejét, de erre egészen mostanáig nem került sor. A templom közelében végzett leletmentő és módszeres régészeti feltárások további érdekes adatokkal szolgáltak a kolostor és közvetlen környezetének a jellegére és történetére vonatkozóan, ezt azonban nem sikerült összhangba hozni a történeti adatokkal.⁵ A találgatás és a bizonytalanság tovább élt a domonkos templom korai történetével kapcsolatban, amelyeket végül a 2010-ben elkezdett kutatások voltak hivatottak tisztázni.

A kolostoralapítás időpontja

A kolozsvári domonkos kolostor alapításának körülményeiről sajnos semmi pontosat nem tudunk. 1397-ben, a kolostor első említésekor, igen fontos eseményre került sor az épület sekrestyéjében. A kolozsmonostori bencés apát és az erdélyi püspök közötti perben a Szentszék kivizsgálást rendelt el, és mivel az erdélyi felperes és a tanúk túl szegények voltak ahhoz, hogy Rómába menjenek, a tanúkihallgatásra a kolozsvári kolostorban került sor. Több tucat tanú vonult fel, akik a sekrestyében található Szent Domokos-oltárnál tettek vallomást. Az oklevél megemlíti Györgyöt, a kolostor perjelét, aki egyben az erdélyi domonkos kerület vikáriusa volt, illetve Pétert, a sekrestyést. Mindezek az adatok egy jól működő, stabil szerzetesi létesítményről tanúskodnak, amely erdélyi viszonylatban is a jelentősebbek közé tartozott, hiszen perjele az erdélyi kerület vezetője volt.

A domonkos kolostorok alapítására egy viszonylag központosított eljárás következtében került sor, amelyben a rend generális káptalana játszotta a legfontosabb szerepet. Ilyen döntés alapján került sor a kolozsvári kolostor alapítására is, mivel azonban az engedélyeket többnyire a káptalan nem nevesítette, így ebben az esetben nem tudjuk konkrét évhez kötni a rend kolozsvári megtelepedését.⁶ A meg nem nevesített kolostoralapítási engedélyek esetében a generális káptalan a tartományi perjel hatáskörébe utalta át a helyszín kiválasztását, aki az illetékes püspökkel és a helyi hatóságokkal egyeztetve igyekezett megtalálni a legmegfelelőbb települést. Első lépésben rendszerint locusként működtek a korai domonkos közösségek, mindössze néhány szerzetessel, majd ezt követően váltak teljes jogú szerzetesi közösséggé, azaz konventté.

5 Ioan Mitrofan: Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi. Acta Musei Napocensis 2. (1965) 658–659.; Ioan Marian Țiplic – Sorin Cocîș – Valentin Voișan: Descoperiri medievale timpurii în Cluj-Napoca, str. V. Deleu. Revista Bistriței 28. (2004/2005) 195–208.

6 Mihaela Sanda Salontai két ilyen káptalani döntést lát valószínűbbnek, amelyek Kolozsvárra vonatkozhatnak, az 1321. és az 1344. éveket. Mihaela Sanda Salontai: Mănăstiri dominicane din Transilvania. Cluj-Napoca 2002. 145.

A nagykáptalanok többnyire házak (domus) alapítására adtak engedélyt, ritkábban pontosították, hogy konventekről van szó.⁷

A Magyar Domonkos Rendtartomány alapítására nagyon korán, 1220-ban vagy 1221-ben került sor, a második nagykáptalan döntése alapján.⁸ A kolostoralapítások folyamata gyorsan beindult, és ha a tatárjárás nagy törést is jelentett ebben, a jelenség tovább tartott a 14. század első feléig, amikor nagyjából lezárul az alapítások lényegi szakasza. A domonkosoknak Erdélyben a középkor végén összesen kilenc konventje volt. Ebből mindössze két kolostor alapítási idejét ismerjük pontosan, a többiek esetében csak feltételezni tudjuk létrejöttük időpontját.

A tatárjárást megelőző időszakból nincsenek hiteles forrásaink a domonkosok erdélyi jelenlétére vonatkozóan. A tatárjárás kapcsán egyedül a szebeni kolostor elpusztítására történik utalás, de ez is egy 14. század eleji bejegyzésben.⁹ Szeben kétségtelenül Erdély legfontosabb települése volt, amely köré szervezték a magyar uralkodók a dél-erdélyi szász lakosság által benépesített területeket. A település jelentőségéből kifolyólag elképzelhető, hogy itt már 1241 előtt rendházat alapítottak a domonkosok. Még felmerült a gyulafehérvári konvent korai alapításának a lehetősége, mivel a püspöki központokban előszeretettel telepedett meg a rend. Első említése azonban alig 1289-ből való, nagyobb a valószínűsége tehát, hogy a tatárjárást követő évtizedekben alapították. A tatárjárás előtti Erdélyről azonban egy fontos tényezőt mindig szem előtt kell tartani. A domonkosok számára oly fontos missziós tevékenység egyik állomása az Erdély szomszédságában élő kunok megtérítése volt. Írott források egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a domonkosok már az 1220-as évektől a legfontosabb szerepet játszották a kunok megtérítésében. A kunok első püspöke 1227/1228-tól Theoderik domonkos szerzetes volt. Ebben a kontextusban Erdély a domonkos missziók egyik kiindulópontja lehetett, minimum egy kolostornak mindenképpen lennie kellett ott. Egy kolostor alapítására közvetlenül a tatárjárás előtt, 1240-ben kapott engedélyt a Magyar Rendtartomány perjele: „Concedimus duas domos provincie Ungarie, unam ponendam in provincia Silvana”.¹⁰ Lehet, ebből már semmi sem valósult meg, de igen jól érzékelteti a rend erdélyi jelenlétét. Ez a bejegyzés különben egy másik nagyon fontos kérdést is felvet: a „provincia Silvana” vajon nem arra utal, hogy akkor már

7 1322-ben Szászsebes esetében konkrétan megnevezik, hogy konvent alapításáról van szó, a következő évben, Brassó esetében csak házat említ: Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum I–IX. Rec. Benedictus Maria Reichert. Romae 1898–1904. (a továbbiakban: ACGOP) II. 142., 150.

8 *Zágorhidi Czigány Balázs*: A domonkos rend megtelepedése Magyarországon. Tanítvány 21. (2015: 3. sz.) 27–35.

9 *Lupescuné Makó Mária*: A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára. TSz 46. (2004) 377.

10 ACGOP I. 18.

lett belőle, sajnos nem tudjuk pontosan mikor, viszont az is igaz, hogy a szerényebbek közé tartozott mindvégig.¹²

Az Erzsébet asszony végrendeletében szereplő domonkos kolostorok különben összhangban vannak a 13. század második feléből származó történeti adatokkal. 1300-ig Erdélyben három konvent létezett: a szebeni, a gyulafehérvári és a segesvári. A beszercei kolostor alapításának dátuma sem ismert, ellenben nem sokkal a végrendelet után, 1303-ban, mint konvent szerepel Bernardus Guidonis lajstromában.¹³ Ezzel érkezettünk ahhoz a két erdélyi kolostorhoz, amelyek név szerint szerepelnek a rendi nagykáptalan alapítási engedélyei között. Szászsebes alapítását konventi státusban 1322-ben, a brassói ház alapítását egy évvel később engedélyezték.¹⁴

Az 1320-as évekre Erdélyben lezárult tehát a kolostoralapítások lényegi folyamata. A középkor végén Udvarhelyen létesítettek még egy kolostort, alapítása azonban más kontextusba illeszkedik. Ezek után jogosan merül fel a kérdés: mikor és hogyan telepedtek meg a domonkosok Kolozsváron?

A kolozsvári domonkos konvent alapítása egészen biztosan későbbi a 13. századnál. Nem szerepel a konventek 1303-ban készített összeírásában sem. Pontosabb dátum hiányában a szerzetesek kolozsvári megtelepedésével kapcsolatban az alábbi szempontokat érdemes figyelembe venni. Először is amikor 1397-ben első alkalommal szerepel az írott forrásokban, építészeti és intézményi is egy kiforrott létesítmény volt. Kétségtelen, hogy nem előtte alapították néhány évvel, hanem már több évtizedes múlttal rendelkezett. Másfelől a város fejlődésében és gazdasági megerősödésében igen fontos szerepet játszottak azok a szabadságjogok, amelyeket I. Károly 1316-ban Kolozsvár polgárainak adományozott. Ezt követően emelhetők a kolozsváriak az első városfalat, amely a kiváltságolt polgárok települését vette körül. Ennek saját kis piactere is volt (a mai Múzeum tér), keleti oldalán feltételezhetően egy plébániatemplommal. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy Kolozsváron egy jobbágytelepülés is létezett az erdélyi püspök birtokában, amelynek plébániatemploma a mai Szent Mihály-templom helyén vagy környékén állt. A közelében előkerült 12. századi temető arra utal, hogy a tatárjárást megelőző település temploma is ott lehetett. A 14. század elején tehát két külön jogállású település volt Kolozsváron, mindkettő saját plébániatemplommal vagy egy plébániatemplommal és egy filiával. 1316 után azonban a királyi település látványos fejlődésnek indult, megerősödött, a püspök jobbágysai pedig fokozatosan beköltöztek ebbe a városba. A királyi város a 14. század folyamán lényegében bekebelezte a püspöki várost, a hangsúly pedig egyre inkább

12 *Lupescuné Makó M.*: A Domonkos Rend i. m. 348–349.

13 *Zágorhidi Czigány B.*: A Domonkos Rend konventjei i. m. 87.

14 ACGOP II. 142. (Szászsebes), 150. (Brassó).

a Szent Mihály-plébániatemplomra tevődött, amely egy jóval nagyobb vásártér közepén feküdt.¹⁵

A Kolozsvár egyházi topográfiájára vonatkozó legkorábbi írott adat viszonylag késői, 1349-ből való.¹⁶ Az ekkor kelt búcsúadomány megemlékezik a város Szent Mihály-plébániatemplomáról és leányegyházáról, a Szent Jakab-kápolnáról. A plébániatemplomot rendszerint a főtéri Szent Mihály-templommal szokták azonosítani, azonban figyelembe kell venni, hogy a mai templom legkorábbi részét, a szentélyt, alig a 14. század második felére lehet datálni. Ha a főtéri templom azonosításánál maradunk, akkor is egy korábbi templomra utal a búcsú, amelyet az új templom építése során elbontottak. Ez esetben magától kínálkozik a lehetőség, hogy a filiát az óvári településsel hozzuk összefüggésbe, azaz a későbbi domonkos templom helyén állt. De az sem zárható ki teljes mértékben, hogy a búcsúban említett plébániatemplomot kell elhelyeznünk az Óvárba, az Óvár falain kívülre pedig, a Főtéren, a filiát.

A kérdés eldöntésében sajnos a Szent Jakab-kápolna sem segít, ugyanis az 1349-ben kelt búcsúlevél a kápolna egyedüli említése. Ebből még csak annyi derül ki, hogy saját temetővel rendelkezett. Azonosításával kapcsolatban mindössze egy hipotézis merült fel, amit Kolozsvár 1734-es leírása tartalmaz. Eszerint a későbbi Szent Mihály-plébániatemplom „déli részén egy régi, most már fölhagyott kápolna áll. Ezt még abban az időben építették volt, amikor a város külső részén a település megkezdődött, s akkor a lakosok számának megfelelt. Időközben azonban a lakosság úgy megszorodott, hogy a kápolna már nem tudta befogadni. Akkor annak jobb oldali falára egy magas szószék-félét emeltek, s arról prédikáltak azoknak, akik a kápolnából kiszorultak. Mindez addig tartott, míg a részint magyar, részint szász lakosság még jobban elszaporodott. Ekkor második János király, másként János Zsigmond kibővítette annyira, hogy hat-hétszáz embert is befogadott.”¹⁷ Amennyiben a középkori és az újkori kápolna közti összefüggés valós, úgy a főtéri Kistemplomról van szó, amely a 16–17. századi írott forrásokban is szerepel. A János Zsigmond korában templommá fejlesztett egyházi létesítmény Visconti Kolozsvár-alaprajzán is fel van tüntetve. A rajzon a „Piccola Chiesa” háromhajós templomként van ábrázolva négy pár pillérrel vagy oszloppal. A 18. század első felében bontották el az időközben pusztán maradt templomot. A Szent Jakab-kápolna és a Kistemplom kapcsolata mindezek ellenére csupán feltételezés. A legnagyobb gondot annak a kérdésnek a megválaszolása okozza, hogy az 1349-ben először és utoljára emlegetett Szent Jakab-kápolnáról miért hallgatnak kö-

15 Lupescu R.: Kolozsvár korai története i. m. 43–52.

16 Uo. 69.

17 Kolozsvár leírása i. m. 28–29.

zel két évszázadon keresztül a források, ahhoz, hogy majd Kistemplom néven a 16. század második felétől ismét előbukkanjon.¹⁸

Az azonosítás nehézségén túlmenően a kettősség több szinten is megfigyelhető Kolozsvár korai történetében: két külön jogállású lakossággal, illetve településsel állunk szemben, mindkettő esetében adva van a templom helye, az 1349-es búcsúlevél pedig, a plébániatemplom és a filia említése révén, szintén a kettősséget támasztja alá. A 14. század közepétől ez az állapot azonban fokozatosan megszűnt. Nincs kizárva, hogy a leányegyházra azért nem történik többé utalás, mert a polgárváros bekebelezte a püspökvárost, az óvári templomot pedig a domonkosok kapták meg. A 14. századi erdélyi kolostoralapítások sorát folytatva tehát Szászsebes és Brassó után a domonkosok Kolozsváron is letelepedtek a 14. század hatodik-hetedik évtizedében. Más magyarországi példákhoz hasonlóan egy korábbi templomot vagy kápolnát vettek át, és kezdték el átalakítani és kiépíteni igényeiknek megfelelően. A gyorsan fejlődő város akkor már kinőtte az Óvárat, a hangsúly pedig egyre inkább a város nagyobbik piacterére, a Főtérrre és az ott épülő új Szent Mihály-plébániatemplomra tevődött át.

A helyválasztás

A koldulórendek olyan korszakban terjedtek el Európában, amikor az egyház már elég jól kiépített hálózattal és infrastruktúrával rendelkezett, különösen a városokban. Ebbe a rendszerbe ékelődtek az új szerzetesi közösségek, amelyek megjelenését nem mindenhol fogadták osztatlan örömmel. A domonkosok esetében ez hatványozottan érvényesült, mivel a szerzetesek egy része felszentelt pap volt, és ennek megfelelően fejtették ki tevékenységüket, ami sok esetben a plébánosok hatáskörét zavarta, vagy egyenesen sértette. Nem véletlen, hogy a magyarországi kolostoralapításoknak csak egy része bizonyult életképesnek, nagyon sok kezdeményezés még a 13. században megbukott.¹⁹ A domonkos kolostorok alapítását kezdetben a magyar uralkodók támogatták, de legfontosabb és kitartóbb támogatóik a püspökök voltak. Tették ezt részben a pápák nyomására is. Nem véletlen, hogy a püspöki központokban rendszerint találkozunk domonkos kolostorokkal, többek között Gyulafehérváron is, ahol a 13. századi alapítású kolostor közössége igen aktív tevékenységet fejtett ki.²⁰ Jogosan feltételezhetjük, hogy az erdélyi püspök a többi erdélyi kolostor alapításában is aktív szerepet játszott, különösen Kolozsváron, ahol a település egy részének a földesura volt.

18 Az ide vonatkozó források felsorolva: *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985. 115–116.

19 *Zágorhidi Czigány B.*: A Domonkos Rend konventjei i. m. 89.

20 *Lupescuné Makó M.*: A Domonkos Rend i. m. 359.

Jóval nehezebb körvonalazni helyi szinten a városi polgárság és a helyi világi papság, különösen a plébánosok viszonyulását a szerzetesi közösségekhez. Úgy tűnik, hogy a polgárok, vagy legalábbis jelentős részük, szívesen fogadták be őket. A plébánosokkal való konfliktus azonban már a 14. századtól kimutatható. A konfliktus okáról részletesen beszámol János alexandriai pátriárka, akit a pápa 1372-ben német, cseh, magyar és lengyel területekre küldött legátusként. A magyarországi domonkosok nevében budai és pesti szerzetesek keresték fel, akik elpanaszolták neki, hogy „a magyarországi egyházak plébánosai és papjai rendjükre nézve sérelmes artikulusokat prédikálnak a híveknek a szószékről. Eszerint – megyéspüspöki engedély dacára – azt terjesztik, hogy az emberek csak az ő beleegyezésükkel gyónhatnak a domonkosoknál, és aki ezt megszegi, azt nem engedik áldozni, sőt az utolsó kenetet is megtagadják tőle. Azt állítják, hogy a szerzeteseknek nincs joga házaknál gyóntatni olyan falvakban, ahol konventjük nincsen, és az így szerzett feloldozás érvénytelen. Kiközösítés és kiátkozás terhe alatt tiltják, hogy a laikusok máshol, mint a plébániatemplomban sírhelyet válasszanak, és azt tanítják, hogy csak itt, lelkipásztoruk társaságában fognak feltámadni. Eltiltják híveiket a kolduló szerzetesek támogatásától, utóbbiakat pedig szükségleteik nyilvános kihirdetésétől. A pátriárka mindezt, mivel teljességgel ellentétes a IV. Kelemen pápa és utódai által a rendnek adott kiváltságokkal, egyházi fenyíték és kiközösítés terhe alatt az említett papoknak megtiltja.”²¹ A két egyházi intézmény közötti ilyen súlyos sérelmeket természetesen nem lehetett megoldani a legátus fenyegetésével. Itt az elmúlt évtizedek során felgyűlt sérelmek összefoglalásáról van szó, amelyek nem veszítették el aktualitásukat a 15. században sem.²²

A domonkos kolostoralapítások során ahány helyszín, annyiféle gond merült fel. Az építendő kolostor helyének kiválasztása minden bizonnyal az érintett felek egyeztetésével, de nem feltétlenül megegyezésével történt, amiben jelentős szerepe volt a plébánosnak és a település polgárainak is. Nincs kizárva, hogy a kolostorok periferiális elhelyezkedése mögött éppen a plébánosok akaratának az érvényesülése áll. Az erdélyi kolostorok közül Szeben esete nagyon is szemléletes. Noha Erdély legkorábbi alapításáról van szó, két évszázadon keresztül a városfalon kívülre rekesztették őket, majd amikor a török veszély miatt kolostorukat el kellett bontani, a plébános mindent megtett, hogy megakadályozza az erődített városrészbe való betelepedésüket. A polgárok kitartására és V. Márton pápa energikus fellépésére volt szükség ahhoz, hogy a plébános ellenállását megtörjék.²³

21 CDTrans IV. 1003. sz.

22 *Lupescuné Makó Mária*: Egy konfliktus margójára: a világi papság és a domonkosok kapcsolatai a középkori Kolozsváron. In: Orașe și orașeni. Városok és városlakók. Szerk. Ionuț Costea et al. Cluj-Napoca 2006. 404–416.

23 *Lupescuné Makó M.*: A Domonkos Rend i. m. 378.

A kolostor északi és nyugati homlokzata (Lupescu Radu felvétele)

Az utóbbi idők kutatásának egyik fontos felismerése, hogy az alapítás pillanatában a domonkosok több esetben valamilyen már létező, felszentelt épületet kaptak meg: kápolnát, zarándokházat vagy egyenesen plébániatemplomot.²⁴ Ezt az írott források és a régészeti kutatások egyaránt alátámasztják. H. Gyürki Katalin a budavári domonkos kolostor esetében mutatta ki egy korábbi templom létezését, amely méretben nagyjából megegyezett a későbbi domonkos templommal. Legújabb feltételezése szerint nincs kizárva, hogy ez a templom a Várhegyen kialakult település első plébániatemplomával azonos, amely 1248-ban mint „Ecclesia Beate Marie de Novo Monte Budensi” szerepel.²⁵ A romok és a korai plébániatemplom közötti összefü-

24 A budavári domonkos kolostor kapcsán erre a kérdésre H. Gyürki Katalin külön cikkben tért ki. H. Gyürki K.: Domonkos kolostorok i. m. 27–40.

25 Uo. 36.

gés továbbra is nyitott kérdés, az azonban tény, hogy a domonkosok egy már létező templomot kaptak meg, és ezt alakították át igényeiknek megfelelően a következő évtizedekben. Debrecen esetében írott forrás tanúskodik arról, hogy a domonkosok a plébániatemplomot szerezték meg. Történetesen egy olyan esetről van szó, amikor az illetékes püspök nem támogatta a domonkosokat, különösen hogy maga a püspök által épített plébániatemplomot vették birtokba, és plébánosi jogokat gyakoroltak. Nem tudjuk, kik álltak a domonkosok mögött, a földesúr, Debreceni Dózsa vagy Debrecen lakói, az viszont egyértelműen kiderül az ügyből, hogy még a püspök sem tudta kiűzni őket. Kénytelen volt a pápához fordulni, aki felhatalmazta az esztergomi érseket, hogy ha a szerzetesek jogtalanul foglalták el a plébániatemplomot, akár világi segítséggel kergesse ki a domonkosokat.²⁶ A debreceni eset jól tükrözi a domonkos alapításokkal kapcsolatos azon tényt, hogy a püspök akaratán is múltott a konventek alapítása és fennmaradása. Szintén régészeti ásatások bizonyították Selmecbánya Nagyboldogasszony-plébániatemplomának korai jellegét, amelyet a 13. század első évtizedeiben emeltek Szent Miklós tiszteletére. A városba 1275 körül letelepedő domonkosok itt is a már létező templomot kapták meg, amely mellé utólag felépítették a rendházukat.²⁷ Az, hogy a domonkosok Magyarországon plébániákat vezettek, és lelkipáztorkodtak, egyértelműen kiderül a fentebb említett János pátriárka, pápai legátus rendelkezéseiből is.²⁸

Az eddig felsorolt szempontok ugyan nem fedik le a kolostoralapítások mögött rejlő, sokszor igen kusza, és források hiányában lényegében ismeretlen folyamatokat, de mindenképpen érdemes figyelembe venni őket a domonkosok kolozsvári megjelenésével és letelepedésével kapcsolatban. A befogadó felek szempontjából Kolozsvár esetében fontos, hogy az erdélyi püspök befolyása, különösen a 14. század első felében még igen nagy volt, hiszen a jobbágytelepülés földesuráról van szó. Minden feltétel adott volt, hogy a püspök szorgalmazza, támogassa a domonkosok megtelepedését. Ami a kolozsvári plébánosokat illeti, az írott forrásokból az derül ki, hogy elég befolyásos személyek voltak. Többnyire jó viszonyban álltak az erdélyi püspökkel, és rendszerint ott találjuk őket az erdélyi káptalan tagjai között. Hogy a kolozsvári plébános hogyan fogadta a domonkosok betelepülési szándékát, sajnos nem tudjuk, de az könnyen elképzelhető, hogy a püspök és a plébános közös beleegyezésével történt a befogadás és a helyszín átengedése.

Sok más várossal ellentétben Kolozsváron nem valamilyen periferikus, hanem központi helyet kaptak, ráadásul a város erődített részében, az Óvárban. Olyan helyről

26 AOkl X. 419. sz.

27 *Kutnyánszky Ildikó: A koldulórendek és építészetük az Árpád-kori Magyarországon.* In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára.* Szerk. Rostás Tibor – Simon Anna. Bp. 2000. 116.

28 CDTrans IV. 1004. sz.

van szó, ahol rendszerint nem kolostort, hanem a település plébániatemplomát tudnánk a legjobban elképzelni. Mint fentebb utaltam rá, a helyi hagyomány, de az írott források alapján is jogosan feltételezhetjük, hogy ott valóban volt egy korábbi kápolna vagy templom, amely azonban a város látványos fejlődése következtében veszített a jelentőségéből. A hangsúly az új központra, a Főtérré tevődött, kézenfekvő volt tehát a domonkosoknak átengedni az óvári épületet.

A kolostor területén és környékén végzett régészeti ásatások további fontos adatokkal szolgáltak a korai templom vagy kápolna létezésére vonatkozóan. A kolostor közelében végzett leletmentő ásatás során a következő megfigyeléseket tették a régészek: „a ferences templom dél-nyugati sarkánál feltárt szelvényben rétegtani megfigyeléseket is tehattunk. Egészen -1 m-ig újkori feltöltést találtunk. Egészen -1,90-ig középkori réteg sok kővel és törmelékkel. -1,90 alatt következik a római réteg sok tetőcseréppel, téglával. -2,40 m mélyen a római rétegben két egymás mellett helyezkedő sír lett feltárva, amelyeket kőlapokra helyeztek, és kövekkel raktak körül. Körülötte és alatta úgyszintén a sűrű betemetések által megbolygatott csontvázak kerültek elő. Mellékletük nem volt, a rétegtani megfigyelések alapján kora középkorinak tűnnek.”²⁹ A rítus és a stratigráfia egyértelműen a főtéri 12. századi temetővel való egykorúság mellett tanúskodik, viszont a két sír mellett, de különösen alatta előkerült bolygatott csontvázak arra utalnak, hogy későbbi temetkezésekkel is számolni kell. Ez a felfedezés egyértelműen arra utal, hogy a közelben állnia kellett egy templomnak vagy kápolnának.

Bágyuj Lajosnak 1959-ben tett felfedezése a jelenlegi templom szentélye alatti kriptában úgy tűnt, hogy megoldotta a korai templom azonosítását is.³⁰ A barokk kriptá járószintje -3 m mélyen található a jelenlegi járószinttől. Ennek felületén Bágyuj két, egymásra merőleges, vastag falra figyelt fel, amelyek között a kő padlóburkolat is megőrződött. Ebből pillanatok alatt összeállt a korai templom képe, amelyet egyes szentélyzáródású plébániatemplomnak képzelt el, a kőburkolat pedig a 13. századi járószintre utal, ugyanis a templomot az 1260-as évekre datálta. Ugyanabban az évben a Szent Mihály-templom szentélyének visszabontott falkoronájában egy faloszlopfejezetet és -lábazatot talált, amelyeket úgyszintén az óvári korai templommal hozott összefüggésbe.

A 2013-ban végzett régészeti kutatás egyik célkitűzése éppen a korai plébániatemplom kérdésének a tisztázása volt.³¹ A templomszentély alatti kriptában előkerült falakról bebizonyosodott, hogy valójában egy nagyobb méretű római épület délkeleti sarkát képezték. A 80 cm vastagságú két fal viszonylag hosszú szakaszon megőrző-

29 *Mitrofan, I.*: Descoperiri arheologice i. m. 660.

30 *Benedek F. – Bágyuj L.*: A Kolozsvár-óvári templom i. m. II-12., 24-27.

31 *Adrian Andrei Rusu – Viorica Rusu-Bolindeț*: Raport de cercetare arheologică la obiectivul „Mănăstirea Franciscană” Cluj-Napoca. Cluj-Napoca 2013. (kézirat)

A szentély alatti barokk kripta és a római kori falak (Lupescu Radu felvétele)

dött. Az általuk határolt területen a római település faépítkezéseinek két periódusára utaló nyomok kerültek elő. Az ezekre hordott töltésrétegre fektették azokat a nagyméretű kőlapokat, amelyek most is látszanak a kriptában, és a jelenlegi járószintet képezik. A kövek egy része másodlagosan került ide. A kőpadló a rajta talált szeszterciusz alapján a 2. század második felére datálható. Valószínű, hogy udvar burkolatáról van szó, de az sincs kizárva, hogy utcaburkolat volt. A burkolat egyértelműen igazodik az épülethez. Úgy tűnik, hogy az épületet vagy legalábbis egy részét a 3. században elbontották, ugyanis a déli fal nyugati végében cocchiopesto típusú burkolat került elő nagyobb felületen, a visszabontott falon is. A 18. századi építkezések alkalmával a kripta falait ráhelyezték a létező római falakra, a masszív kőpadlót pedig megőrizték az új kripta járószintje számára.

Noha a régészeti kutatás egyértelműen cáfolta a kriptában található falak kapcsolatát a korai plébániatemplommal, a kérdés továbbra is nyitott maradt. A kolostor keleti udvarában megnyitott kutatóárokban ugyanis egy félköríves záródású épület alapozása került elő, amelyet a visszabontott római falakra helyeztek. Teljes átmérője 6-7 m lehetett, azaz elég széles ahhoz, hogy egy nagyobb templom, akár plébániatemplom apszisának tekintsük. Utólag, észak felől kisebb épületet, talán sekrestyét, csatla-

*Apsziszfal a kolostor keleti szárnya és az Óvár fala között
(Adrian Andrei Rusu, Viorica Rusu-Bolindeț felvétele)*

koztattak hozzá, amely belülről vakolva volt. Az apszist nagyobb összefüggéseiben sajnos nem sikerült megvizsgálni, mivel egyik végét a kolostor keleti szárnya, illetve a Möller által tervezett szellőztetőcsatorna, a másikat pedig egy modern vízcsatorna aknája vágta át. Noha az apszis építészeti kontextusa nagyon bizonytalan, az azonban valószínű, hogy a középkorban épült. Vagy akkor bontották el, amikor az Óvár városfalát építették, vagy amikor a domonkos kolostort emelték.

Szintén a 2013-ban végzett régészeti kutatás során, a kolostor udvarán, az északnyugati sarokban, több középkori sírt tártak fel. Az egyik sírba egy férfit és egy nőt temettek el, amint egymás kezét fogják. Előkerült egy gyerek csontváza is, amelyet a 15. századi kerengő északi fala vágott át. A datálás szempontjából ez igen fontos, mivel bizonyossá vált, hogy a 15. századi kolostor építése előtti időből származnak a sírok. Leletek híján pontosabb datálásuk nem lehetséges. Elképzelhető, hogy a feltételezett korai plébániatemplommal függ össze a körvonalazódó temető, de az sincs kizárva, hogy a domonkosok első, 14. századi kolostorával áll összefüggésben. Írott

forrásokból tudjuk, hogy a 14. században a polgárok a domonkos kolostorok köré is temetkeztek, ami az 1370-es években országos jelentőségű konfliktussá nőtt a világi egyházzal.

A domonkosok első évszázada

A 14. század közepén Kolozsváron letelepedett domonkosok minden jel szerint jó otthonra leltek. Első lépésben itt is csak egy locus működött, amely hamarosan konventté nőtte ki magát. A későbbi évtizedekben a szerzetesek a szomszédos telkeket is megvásárolták, a 16. század elején pedig a feleslegessé vált Óvár egyik szomszédos falkaszakaszát vették birtokba.³² Ez a terjeszkedés tette lehetővé az új templom építését, tőle északra a kolostor és a kertek kialakítását, illetve a kolostortól nyugatra az apácakolostor építését. Az első építkezésekre még a 14. században sor került, ezeket azonban teljesen háttérbe szorította az 1455 után épített és ma is álló kolostor.

A 14. századi kolostorról eddig szinte semmit nem tudtunk, de a 2010 után megindult kutatások igen fontos adatokat szolgáltatottak ez ügyben is.³³ A templomnak két periódusát sikerült elkülöníteni. A padlástérben megfigyelhető boltozatlenyomatok arról tanúskodnak, hogy a templom eredetileg háromhajós építmény volt, két keskeny mellékhajóval és egy széles főhajóval. A 15. század végén ezt a boltozatot elbontották, és más rendszerben boltozták újra a templomot. A korai templom datálását segíti, hogy a falkutatás során, a templom északi falán, amely a kolostor belső udvarára tekintett, falképtöredékek kerültek elő. A felfedezés valóságos szenzációnak számított, mivel a kolostorban, a roppant igényes épületplasztika mellett, nem őrződtek meg középkori falképek. A freskó az első emelet magasságában került elő, a mostani járószinttől számítva 60 cm magas sávban. A falképeggyüttes felső pereméről van szó, amely a templom diadalívének falától indul, és a hajófal teljes hosszára kiterjed. Folytonos szegélydísz fogja egységbe az egészet, ami arra utal, hogy a templom északi fala teljes szélességében festve volt. A felső szegélydísz a hajó összmagasságának a kétharmadánál található, azaz a falkép nem emelkedett a főpárkány magasságáig. Alsó része sajnos nem ismert, a földszinten ugyanis semmilyen ráutaló nyom nem maradt meg. A falkép két ház ábrázolásával indul, mint háttér- dekorációs elemek. Az egyik emeletes igényes épület, a másikkal csak a nyeregtereje látszik. Folytatásában festett csúcsíves és karéjos keretbe helyezett szentek sorakoznak. Csak a fejük felső része és a dicsfény töredéke látszik, így azonosításuk lehetetlen. Két szó töredéke őrződött meg a falképen: *luce*, illetve egy másik szó, amelyik gótikus c majuszkulával kezdő-

32 *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. Bp. 1889–1895. 451.

33 *Lupescu Radu – Kovács Zsolt*: Mănăstirea franciscană. Raport asupra cercetărilor de parament. Cluj-Napoca 2013. (kézirat)

Falképtöredék a templom északi falán (Lupescu Radu felvétele)

dik. A falképek feletti fal vakolatlan maradt. Később, sajnos nem tudni pontosan mikor, a hajó felső szakaszát is bevakolták. Mivel a falképet akár a 14. század második felére is datálni lehet, egyértelművé teszi, hogy a templom, amelynek építését eddig többnyire a 15. század második felére helyezték, valójában sokkal korábbi, és már a 14. századi kolostoregyüttes részét képezte. Ami a kolostor épületét illeti, a keleti szárnyban megőrződött néhány archaikusabb épületplasztikai elem alapján mindössze annyit lehet megállapítani, hogy az első kolostornak legalább keleti szárnya volt. Ilyen a sekrestye keresztboltozata, illetve a mellette levő káptalanterem udvarra tekintő nyílásainak a kerete. A kolostor többi részét a 15. század második felében elbontották, és ma is álló késő gótikus kolostort emelték helyette.

A kolostorról 1397-től az írott források is megemlékeznek. A fontosabb erdélyi kolostorok közé tartozott, mivel az 1397-ben, 1427-ben és 1428-ban említett három perjele egyben az erdélyi domonkos kerület vikáriusa is volt. Közülük Mihály ráadásul Luxemburgi Zsigmond magyar király káplánja lett, és mint ilyen megvált a rendben betöltött tisztségeitől.³⁴ 1400-ban már javításra szorult a kolostor egy része, különösen a Szentháromság-, a Péter és Pál-, illetve a Szent Lőrinc-kápolna. A szerzetesek megsegítése érdekében IX. Bonifác pápa búcsút engedélyezett a kolostort látogatók

34 Ub IV. Nr. 2002., 2048.

és a helyreállítást segítők számára.³⁵ Nem hiányoznak a konvent javára tett végrendelek sem, amelyek a szerzetesi közösség egyik fontos jövedelemforrását képezték. Ilyen Dorottya asszony végrendelete, aki 1424-ben két terítőt hagyott a domonkosok kolozsvári Szűz Mária kolostora részére. A kolostor közelében lakott az a Margit asszony, aki 1454-ben végrendelezett: a szerzetesek konyhájára 10 Ft-ot hagyott, a kolostor épületére pedig 25 arany Ft-ot, azzal a megkötéssel, hogy a barátok egy éven át naponként mondják el érte a halottak miséjét.³⁶ Egy évvel vagyunk Hunyadi Jánosnak 1455-ben kelt só-adománya előtt, amely az új építkezések kezdetét jelentette. Amennyiben Margit adománya nemcsak valamilyen karbantartási munkálatokra vonatkozott, hanem már az új építkezésekre, ez azt jelenti, hogy a kolostor újjáépítése már Hunyadi János adománya előtt el volt döntve és talán elkezdve. Látható, hogy a 15. század első felében még csak polgárok adományoztak a kolostor részére, a javak adományozására vonatkozó fegyelem lazulásával párhuzamosan azonban, a 15. század második felében, megindult a sokkal tartalmasabb nemesi, sőt arisztokrata adományok sora is.

A 15. század első fele jelentette a kolostor történetében, legalábbis a fennmaradt írott források tanúsága szerint, a plébánossal való konfliktus kezdetét is. Ennek egyik oka a kolozsvári polgárok egy részének azon óhaja volt, hogy a domonkos kolostorba temetkezhessenek, a másik oka pedig a plébánosnak járó temetkezési negyed kifizetésével kapcsolatos nézeteltérések. A konfliktus abba a folyamatba illeszkedett, amely már az előző században elkezdődött más magyarországi domonkos kolostorok esetében, és a 15. század második felében teljesedett ki Kolozsváron. Abban az időben a domonkosok már jól beágyazódtak a város életébe, és egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. A rend kolozsvári történetében új korszak kezdődött, amire nemcsak a 15. század közepén megindult nagy építkezés utal, hanem a konventnek a renden belül megindult reformmozgalomhoz való csatlakozása is.

35 Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia I/4. Bp. 2000. (reprint) 278.

36 Lupescu Makó Mária: "Item lego..." Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. Annual of Medieval Studies at CEU 7. (2001) 161–185.

Tartalom

JAKÓ ZSIGMOND SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA	7
BALÁZS MIHÁLY Adalék Giorgio Blandrata nemzetközi kapcsolataihoz	11
BENKŐ ELEK – MENDE BALÁZS GUSZTÁV – MIHÁLY FERENC – MUCKENHAUPT ERZSÉBET A csíksomlyói középkori kegyszobor a roncsolásmentes vizsgálatok és a történeti kutatások tükrében	17
BOGDÁNDI ZSOLT Az erdélyi táblai perfolyamról és az ítélmesterek tevékenységéről a 16. század második felében	39
MARIA CRĂCIUN Reformarea artei religioase din Transilvania: studiu de caz, retablul din Cincu	49
CSUKOVITS ENIKŐ Lackfi István Apuliában	61
DÁNÉ VERONKA Az alsóoroszi Krajnikok	69
DRASKÓCZY ISTVÁN Osztrák és erdélyi só a 15. századi Pozsonyban	79
EGYED ÁKOS A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése Kolozsváron 1868-ban	97
EMŐDI ANDRÁS Váradolaszi és Szöllős református egyházi felszereléseinek bujdosása a 18. században	103
ENTZ GÉZA ANTAL Műemléki topográfiai kutatások Erdélyben és Nyugat-Európában	125

GÁBOR CSILLA	
Köszöntés a Krímből – egy családi levél és kontextusa	135
GÁLFI EMŐKE	
A gyulafehérvári Lippa fertály és a lippai menekültek a 16. század közepén	143
HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS	
Néhány erdélyi alvajda azonosításáról	151
KESERŰ BÁLINT	
Jakó Zsigmond és a kora újkori magyar irodalom	169
KOVÁCS ANDRÁS	
A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága	179
KOVÁCS KISS GYÖNGY	
Ruházat és ékszeriselet mint az elit önreprezentációs formái a 16–17. századi Kolozsváron	189
KÖRMENDY KINGA	
Enyedi Szász György és Lippai Mihály padovai baráti köre	199
K. LENGYEL ZSOLT	
Hanyatlástól összeomlásig	211
LUPESCUNÉ MAKÓ MÁRIA	
Domonkos könyvkultúra Erdélyben	233
LUPESCU RADU	
A kolozsvári domonkos kolostor alapítása és korai története	251
MIKÓ ÁRPÁD	
A Bibliotheca Corvina és II. Ulászló	269
MONOK ISTVÁN	
Rákóczi Zsigmond fejedelem Schedel-krónikája	279
GERNOT NUSSBÄCHER	
Der Nestor der ungarischen Historiker Siebenbürgens	285
OROSZ ISTVÁN	
A bihari követek útja a pozsonyi országgyűlésre 1708-ban és 1712-ben	291
PAJKOSSY GÁBOR	
Kölcsey patvaristái	299
PAPP KLÁRA	
Csáky József gróf gondolatai a 17. század végi Erdélyről	307
PÁL JUDIT	
A „legmesszebb menő titoktartás”, avagy a főispáni bizalmas iratok kezelése a 19–20. század fordulóján	321

PÁLFFY GÉZA	
Erdélyi beszámoló az 1655. nyári pozsonyi magyar királyné- és királykoronázásról	333
PÉTER KATALIN	
Az egyszerű ember	345
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES	
Janus Pannonius kéziratának útja Zágrábtól Gyulafehérvárig	355
ROZSONDAI MARIANNE	
A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványainak eredeti bőrkötései	365
SIPOS GÁBOR	
Az erdélyi reformátusok zsinata mint társadalmi esemény	379
SOLYMOSI LÁSZLÓ	
Fogott bírák jegyzőkönyve 1468-ból	387
TRINGLI ISTVÁN	
A középkori hatalmaskodások törvényes alapjai	409
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA	
Kassa város polgárainak műveltsége és mecenatúrája a 17. század első felében	419
VINCZE ZOLTÁN	
Varga Zsigmond indulása	429
ZSOLDOS ATTILA	
Béla erdélyi herceg bárói	441
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	451

KIADTA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET ¶ FELELŐS KIADÓ BIRÓ ANNAMÁRIA ¶ KORREKTOR
KEREKES GYÖRGY ¶ KÖNYV- ÉS BORÍTÓTERV, TÖRDELÉS SIPOS GÉZA ¶ KÉSZÜLT AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET MISZÓTFALUSI KIS MIKLÓS SAJTÓKÖZPONTJÁNAK NYOMDÁJÁBAN
KOLOZSVÁRON ¶ FELELŐS VEZETŐ DÁVID ZOLTÁN ¶ ISBN 978 606 739 054 4

